

УДК 343.1

DOI <https://doi.org/10.32782/npuuola.v33.2023.8>*А. В. Мурзановська*

ПАРАДИГМИ: СУТНІСТЬ, ПОНЯТТЯ ТА ЗНАЧЕННЯ В МЕТОДОЛОГІЇ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНОЇ НАУКИ

Постановка проблеми. Передусім необхідно зазначити, що серед тенденцій розвитку кримінально-процесуальної науки виділяють, крім інших, пошук нової парадигми та застосування оновленої методології наукових досліджень кримінального процесуального права та практики його застосування див., наприклад: 1, с. 286–294, 306].

Досліджуючи роль методології юридичної науки у становленні новаційного науково-правового мислення, В. В. Дудченко та Д. Г. Малько зазначають, що природа аксіологічних проявів методології юридичної науки, заснована на принципах, формах, методах і прийомах пізнання, вказує нам на світоглядний і конкретно-теоретичний рівні методології [2, с. 14]. В свою чергу, на філософському рівні методології створюються умови визначення адекватної аксіології науки – системи критеріїв і оцінок наукової діяльності та її результатів, таких як істинність, об'єктивність, раціональність, ефективність, прагматизм тощо, а однією з найактуальніших проблем сучасного етапу розвитку філософського рівня методології є проблема виокремлення поряд з емпіричними та теоретичними рівнями ще й метатеоретичного рівня наукового пізнання. У сучасній філософії такі конструкції зустрічаються в методологічних концепціях Т. Куна, І. Лакатоса та інших філософів, йдеться насамперед про такі поняття як-от: «парадигма», «стиль мислення», «картина світу», «архетип наукового мислення», «рефлексія» [див. докладніше: 3, с. 64–94, 135]. Винятково важливу активну регулятивну роль в методології відіграють парадигми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемним питанням парадигм в методології присвячені здебільшого роботи науковців з філософії та загальнотеоретичної юриспруденції. В кримінально-процесуальній науці вони, на жаль, не були самостійним предметом дослідження. Проте, науковцями в доктрині кримінального процесу іноді застосовується поняття парадигми при розгляді окремих проблем кримінального процесуального права та практики його застосування [див., наприклад: 4, с. 21; 5, с. 12-42; 6; 7; 8].

Метою статті є дослідження питань щодо сутності, поняття та значення парадигм в методології кримінально-процесуальної науки.

Виклад основного матеріалу. Під парадигмою згідно з Т. Куном [9], який ввів цей термін в обіг, розуміється дисциплінарна матриця, тобто те, що «об'єднує членів

наукового співтовариства, і, навпаки, наукове співтовариство складається з людей, що визнають парадигму». Т. Кун пояснює термін «дисциплінарна матриця» так: «... вона “дисциплінарна” тому, що враховує звичайну належність вчених-дослідників до певної дисципліни; “матриця” – тому, що вона складена з впорядкованих елементів різного роду, причому кожний з них вимагає подальшої специфікації. Всі або більшість розпоряджень з тієї групи розпоряджень, яку я в первинному тексті називаю парадигмою, частиною парадигми або які мають парадигмальний характер, є компонентами дисциплінарної матриці... вони утворюють єдине ціле і функціонують як єдине ціле» [там само]. В неї входять «символічні узагальнення, цінності, що мають міждисциплінарний статус, загальноприйняті в певному науковому співтоваристві правила розв’язання проблем, зразки, моделі розв’язання проблем» [там само]. Таким чином, зміст парадигми включає в себе як сукупність світоглядних позицій, теоретичних стандартів, ціннісних критеріїв, так і принципи та методи досліджень.

На сьогодні термін «парадигма» (грец. – приклад, зразок) використовується в різних значеннях: як сукупність переконань, у тому числі філософських, а також цінностей, методологічних та інших засобів, яка об’єднує дане наукове співтовариство, формуючи у ньому особливий «спосіб бачення»; як зразок підходу до вирішення наукових проблем.

Існують доволі різноманітні погляди щодо розуміння сутності парадигми. Так, парадигмами називають основні типи праворозуміння; основні підходи до пізнання правових феноменів; як парадигми іноді сприймають світоглядно-методологічні установки, як-от: сцієнтизм та антисцієнтизм, холізм та партикуляризм. Проте, у більшості випадків зазначені варіанти стрийняття парадигми є не зовсім коректними, адже парадигми поступово змінюють одна одну. Поняття парадигми також мають різні визначення. Так, парадигма визначається як: сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки; система понять і уявлень, які властиві певному періоду розвитку науки, культури, цивілізації; певна модель, взірець вирішення тих чи інших наукових проблем.

В цілому, можна погодитись, що парадигма – це інтегральна характеристика тієї чи іншої науки в певну епоху. Вона включає в себе: символічні узагальнення (формалізовані компоненти теорії); картину світу (модельні уявлення, образи об’єктів науки); загальноприйняті у товаристві вчених методологічні вимоги й ціннісні орієнтації; поширені в науковій спільноті зразки опису, пояснення, базисні приклади розв’язання. Вчені, наукова діяльність яких будується на основі однакових парадигм, спираються на одні й ті ж правила і стандарти наукової практики. Ці загальні установки називаються «правилами-приписами» або «методологічними директивами». Забезпечуючи очевидну узгодженість зусиль вчених, вони є передумовами для нормальної науки, тобто для генезису і спадкоємності у традиції того чи іншого напрямку дослідження; конкретні наукові проблеми [3, с. 136]. Парадигма відображає домінуючі в певному науковому співтоваристві ідеї та переконання щодо предмету цієї науки. Зміна парадигми означає засвоєння нової моделі мислення, яка починає використовуватися як основна.

Методологічні правила-приписи регулюють певним чином наукову діяльність, перешкоджають (якщо вони правильні) тому, щоб наука «збивалася зі шляху» весь час. Так, для ранніх стадій розвитку науки дуже важливою є така обставина: ніяку природну історію не можна інтерпретувати, якщо відсутнє хоча б у неявному вигляді переплетіння теоретичних та методологічних передумов, принципів, котрі уможливають відбір, оцінку й критику фактів [3, с. 136].

Суспільні, культурні та інтелектуальні тенденції, що спостерігаються в новітніх суспільствах, називаються об'ємною назвою «постмодернізмом» і являються новою суспільною реальністю, підкріпленою свободами, толерантністю та людською солідарністю. Для інших, постмодернізмом є «теоретичний вірус», який паралізує поступове мислення, політику і практику. Постмодернізм може трактуватися як «комплекс інтелектуальних карт», що служать описанню суспільних практик та мислення кінця ХХ ст. Постмодерністський проект детронізує інституціональну науку в її сьогоднішній формі, пропонуючи в обмін людському пізнанню певні уявлення. Вони позбавлені методологічних у традиційному розумінні основ, які пов'язуються з терміном «методологія» і не створюють парадигму у значенні, запропонованому Т. Куном [див.: 3, с. 136–137].

Для сучасного стану наукових досліджень суттєвий інтерес представляють такі наукові парадигми, що відображають рівень сучасної науки, зокрема: інтерпретативна й системна.

Інтерпретативна парадигма відображає статус наукової правомочності досліджень якісного типу. У найбільш широкому розумінні її методологія зазвичай визначається як дослідження суспільного світу шляхом спостереження одиниць і груп у натуральних умовах їх життя при мінімальному впливі зі сторони спостерігача. Вона складається з багатьох онтологічних та епістемологічних розв'язків. Побудови відкривають нові перспективи, що пояснюють розширення наших знань. Знання мають суспільний характер, їх розуміння набуває форми інтерпретації, що проводиться згідно з традиціями та специфічними суспільними умовами. Знання – так само якісні, як і кількісні. Факти, події, а тим більше люди підлягають змінам і у межах даної парадигми важливим є опис їх незмінності та змінності. Універсальні, приховані елементи наших глибоких знань можуть бути відкриті в момент зіткнення з досліджувальним предметом, а не під час об'єктивного, внутрішнього спостереження. Деформації, виникаючи з аналітичного розкладу фактів, подій і характеристик людей на окремі складові елементи, можуть врівноважуватися шляхом виділення існуючих між ними зав'язків та спостереження їх як цілісності. В інтерпретації й наданні значень ключову роль відіграють цінності, визнані дослідниками і досліджуваними [3, с. 137].

Системна парадигма має свої певні ознаки, серед яких виділяють наступні [3, с. 137–138]. Так, вчені, які мислять у рамках системної парадигми, зайняті вивченням системи в цілому і взаємозв'язків між цим цілим і його частинами. Вузкий, частковий аналіз може бути важливим інструментом дослідження, але він не вписується в рамки системної парадигми. Системна парадигма не може бути зведена до якої-небудь окремої дисципліни. Її варто розглядати як школу всеосяжної, суціль-

ної суспільної науки. Особливу увагу при цьому потрібно приділяти взаємодії різних сфер функціонування суспільства (політики, економіки, культури, ідеології). Увага дослідників, які керуються принципами системної парадигми, зосереджено не лише на економічних, політичних чи культурних подіях або процесах як таких, а на більш постійних інститутах, у рамках яких ці події і процеси відбуваються і які в основному визначають їхній перебіг.

Системна парадигма вимагає тісної ув'язки в розумінні існуючої організації суспільства і історичного процесу, у ході якого вона виникла. Інакше кажучи, дослідник, який надихається цією парадигмою, повинен шукати пояснення того, що відбувається в історії. Відповідно до положення системної парадигми, індивідуальні переваги є головним чином продуктами самої системи. Якщо система змінюється, змінюються і переваги.

Усі парадигми, які вивчає суспільство, одним із інструментів аналізу використовують статистичні моделі. Але що відрізняє мислення тих, хто працює в рамках системної парадигми, від мислення їхніх колег, до неї не приналежних, так це те, що вони цікавляться великими змінами, глибокими трансформаціями.

Дослідники, що працюють у рамках системної парадигми, визнають, що всі системи мають недоліки, чи дисфункції, специфічні саме для них. Якщо вчені мислять у рамках системної парадигми, то, незважаючи на свої пристрасті, вони знайдуть, що проблема полягає у вивченні внутрішніх дисфункцій розглянутої системи. У кожній системі є свої недоліки. Кожна система характерна своїми негативними властивостями, які можна лише пом'якшити, але не усунути, оскільки їхня здатність до самовиробництва глибоко укорінена в самій системі.

Усі парадигми характеризуються власними методами аналізу і методологією. Один з найбільш типових методів парадигми – порівняння. Та чи інша властивість системи пояснюється шляхом порівняння його з відповідною властивістю іншої системи, аналізу подібностей і розбіжностей між ними. Це порівняння здійснюється в основному на якісному рівні, хоча деякі властивості легко виміряти, що дає можливість провести кількісні зіставлення, які базуються на статистичних спостереженнях.

Підсумовуючи, можна зазначити, що парадигма, як і інші складові методології, не є рядоположною іншим елементам, вона утворює себе із цих елементів, і по суті, парадигма з погляду синергетики виступає як реальні методологічні структури, що формуються в просторі і часі, тобто як атрактори, що розглядаються як цілі і стан еволюції, деякі збурення середовища.

На сучасному етапі розвитку наука кримінального процесу [докладніше: 1], як слушно підкреслюється в літературі, має потенціал для конструювання метатеорії кримінального процесу, а по суті – наукової парадигми. Ця парадигма повинна об'єднати всі існуючі теорії науки кримінального процесу в концептуальний модуль науки, який створить метатеоретичну єдність, що буде базуватися на особливих онтологічних та гносеологічних ідеалізаціях та настановах. Такою парадигмою, з точки зору Д. В. Філіна, може бути обвинувально-позовна метатеорія, суть якої полягає

у тому, що дві теоретичні моделі кримінального провадження, коли обвинувачення формулюється у вигляді логічної тези і починає «жити власним життям» незалежно від суб'єкта, який висунув це обвинувачення, та модель, у якій обвинувачення формулюється у вигляді кримінального позову й існує допоки його підтримує позивач, об'єднуються в єдину метатеорію [4, с. 21]. І тут ми повністю погоджуємося, що така метатеорія дозволить упорядкувати наукові дослідження, продемонструвати непродуктивність тих із них, які не враховують вид кримінального процесу, що є їх предметом, отримати мультиплікаційний (множинний) ефект від досліджень, які будуть використовувати методологічний потенціал обвинувально-позовної парадигми.

Крім того, в доктрині кримінального процесуального права і в інших випадках вживається поняття парадигми. Так, І. В. Ракіпова, досліджуючи проблеми правозахисної комунікації потерпілого у кримінальному провадженні, звертається до розгляду та визначення комунікативної парадигми у кримінально-процесуальній доктрині [5, с. 12–42]. В. Г. Дрозд підкреслює, що сучасний розвиток кримінального процесуального законодавства свідчить про запровадження нової парадигми кримінальної процесуальної форми [6]. О. Б. Загурський присвячує свою статтю дослідженню особливостей застосування кримінальних процесуальних норм на стадії підготовчого провадження в парадигмі реалізації кримінально-процесуальної політики, де аналізує наукові підходи вітчизняних та зарубіжних вчених до механізму застосування кримінальних процесуальних норм та робить спробу обґрунтувати, що застосування кримінальних процесуальних норм може знаходити своє відображення у процесуальних діях та процесуальних рішеннях суду [7].

В. С. Гнатенко присвятив свою монографію дослідженню питань щодо теоретико-правової парадигми доказування у кримінальному провадженні, де зроблена спроба визначення сучасного стану наукової розробки предмету та меж кримінального процесуального доказування, узагальнення змісту існуючих концепцій; запропоновано поняття предмету та меж доказування, виявлення та систематизації факторів, що впливають на їх визначення суб'єктами кримінального процесуального доказування; розкриття залежності меж доказування від його теоретичних та методологічних основ; характеристики ролі слідчого у формуванні та оцінці меж доказування, надані пропозиції з вдосконалення цього аспекту його діяльності; виявлення зв'язків меж доказування та інституту допустимості доказів, запропоновано розширення дії інституту угоди між сторонами; визначення ролі у формуванні меж доказування учасників судочинства, що не мають в ньому інтересу; виявлення особливостей меж доказування судового розгляду та з'ясування їх значення для обґрунтованості та вмотивованості судових рішень [8] і хоча не зі всіма позиціями автора можна погодитись, головне – це розуміння необхідності принципової зміни парадигми доказування в кримінальному провадженні та її наукового дослідження.

Висновки та перспективи. Підсумовуючи, зазначимо, що парадигма має розглядатись як інтегральна характеристика тієї чи іншої науки в певну епоху, яка включає в себе: символічні узагальнення (формалізовані компоненти теорії); картину світу

(модельні уявлення, образи об'єктів науки); загальноприйняті у товаристві вчених методологічні вимоги й ціннісні орієнтації; поширені в науковій спільноті зразки опису, пояснення, базисні приклади розв'язання. В свою чергу, дослідники, діяльність яких будується на основі однакових парадигм, спираються на одні й ті ж правила і стандарти наукової практики.

Для сучасного стану наукових досліджень суттєвий інтерес представляють такі наукові парадигми, що відображають рівень сучасної науки, а саме: інтерпретативна й системна. Інтерпретативна парадигма відображає статус наукової правомочності досліджень якісного типу. У найбільш широкому розумінні її методологія зазвичай визначається як дослідження суспільного світу шляхом спостереження одиниць і груп у натуральних умовах їх життя при мінімальному впливі зі сторони спостерігача. Вона складається з багатьох онтологічних та епістемологічних розв'язків. Побудови відкривають нові перспективи, що пояснюють розширення наших знань. Системна парадигма має свої певні ознаки, серед яких слід віднести наступні: вчені, які мислять у рамках системної парадигми, зайняті вивченням системи в цілому і взаємозв'язків між цим цілим і його частинами; не може бути зведена до якої-небудь окремої дисципліни та її необхідно розглядати як школу всеосяжної, суцільної суспільної науки; вимагає тісної ув'язки в розумінні існуючої організації суспільства і історичного процесу, у ході якого вона виникла; дослідники, що працюють у рамках системної парадигми, визнають, що всі системи мають недоліки, чи дисфункції, специфічні саме для них.

На сучасному етапі розвитку наука кримінального процесу має потенціал для конструювання метатеорії кримінального процесу, тобто наукової парадигми, яка повинна об'єднати дійсні теорії науки кримінального процесу в концептуальний модуль науки, який створить метатеоретичну єдність, що буде базуватися на особливих онтологічних та гносеологічних ідеалізаціях та настановах, чим може бути обвинувально-позовна метатеорія.

Література

1. Мурзановская А. В. Основни тенденции развития науки криминального процесса в Украине в современных условиях. *Legal science and education in Ukraine and EU countries: a paradigm shift: Collective monograph*. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2021. 488 p. P. 285–310. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/book/159>
2. Дудченко В. В., Манько Д. Г. Роль методології юридичної науки у становленні новачийного науково-правового мислення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2003. № 21. С. 13–17.
3. Данильян О. Г., Дзьобань О. П. Методологія наукових досліджень : підручник. Харків: Право, 2019. 368 с. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/SENMK/OMND.pdf
4. Кримінальний процес: підручник [О. В. Капліна, О. Г. Шило, В. М. Трофименко та ін.]; за заг. ред. О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків: Право, 2018. 584 с.
5. Ракіпова І. В. Правозахисна комунікація потерпілого у кримінальному провадженні України: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2021. 496 с.
6. Дрозд В. Г. Сучасна парадигма диференціації кримінальної процесуальної форми. *Наука і правоохорона*. 2017. № 49(38). С. 238–242. URL: https://naukaipravoohorona.com/journal/ukr/2017_4/35.pdf
7. Загурський О. Б. Застосування кримінальних процесуальних норм на стадії підготовчого провадження як важливий елемент судової діяльності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2017. Випуск 43. Том 2. С. 170–173. URL: <https://>

dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/33205/1/ЗАСТОСУВАННЯ%20КРИМІНАЛЬНИХ%20ПРОЦЕСУАЛЬНИХ%20НОРМ.pdf

8. Гнатенко В. С. Теоретико-правова парадигма доказування у кримінальному провадженні: монографія. Вінниця: ТВОРИ, 2022. 140 с. URL: <https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/81fae842-5871-4d00-b414-7b096c48745b/content>

9. Томас Кун Структура наукових революцій. PORT-ROYAL, 2001. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kun_Tomas/Struktura_naukovykh_revolutsii.pdf?PHPSESSID=5d78mgn9emra84530ml0l5oon7

Анотація

Мурзановська А. В. Парадигми: сутність, поняття та значення в методології кримінально-процесуальної науки. – Стаття.

В статті розглядаються питання щодо сутності, поняття та значення парадигм в методології кримінально-процесуальної науки.

Доводиться, що термін «парадигма» використовується в різних значеннях: як сукупність переконань, у тому числі філософських, а також цінностей, методологічних та інших засобів, яка об'єднує дане наукове співтовариство, формуючи у ньому особливий «спосіб бачення»; як зразок підходу до вирішення наукових проблем.

Підкреслюється, що існують різноманітні погляди щодо розуміння сутності парадигми: як основні типи праворозуміння; як основні підходи до пізнання правових феноменів; як парадигми іноді сприймають світоглядно-методологічні установки. Поняття парадигми також мають різні визначення: як: сукупність філософських, загальнотеоретичних основ науки; система понять і уявлень, які властиві певному періоду розвитку науки, культури, цивілізації; певна модель, взірць вирішення тих чи інших наукових проблем.

Робиться висновок, що парадигма – це інтегральна характеристика тієї чи іншої науки в певну епоху, як включає в себе: символічні узагальнення (формалізовані компоненти теорії); картину світу (модельні уявлення, образи об'єктів науки); загальноприйняті у товаристві вчених методологічні вимоги й ціннісні орієнтації; поширені в науковій спільноті зразки опису, пояснення, базисні приклади розв'язання. Вчені, наукова діяльність яких будується на основі однакових парадигм, спираються на одні й ті ж правила і стандарти наукової практики.

Підкреслюється, що для сучасного стану наукових досліджень суттєвий інтерес представляють наукові парадигми, що відображають рівень сучасної науки, а саме: інтерпретативна парадигма й системна парадигма.

На сучасному етапі розвитку наука кримінального процесу має потенціал для конструювання метатеорії кримінального процесу, тобто наукової парадигми, яка повинна об'єднати дійсні теорії науки кримінального процесу в концептуальний модуль науки, який створить метатеоретичну єдність, що буде базуватися на особливих онтологічних та гносеологічних ідеалізаціях та настановах, чим може бути обвинувально-позовна метатеорія.

Ключові слова: кримінально-процесуальна наука, методологія, рівні методології, система методів, парадигма, кримінальне процесуальне право, кримінальне провадження, досудове провадження, судове провадження, доказування.

Summary

Murzanovska A. V. The paradigms: the essence, concept and meaning in the methodology of criminal procedural science. – Article.

The article covers the issues of substance, concept and meaning of the paradigms in the methodology of criminal procedural science.

It is proved that a term «paradigm» is used in different meanings: as a set of beliefs, including philosophical ones, as well as values, methodological and other means that unite this scientific community, creating a special «way of seeing» in it; as an example of a solution to approach scientific problems.

It is underlined that there are various views on understanding the essence of the paradigm: as the main types of legal understanding; as the main approaches to knowledge of legal phenomena; as paradigms sometimes perceive worldview-methodological settings. The concept of paradigm also has different definitions as: a set of philosophical, general theoretical

foundations of science; a system of concepts and ideas that are characteristic of a certain period of development of science, culture, civilisation; a certain model, a model for solving certain scientific problems.

The author concluded that a paradigm is an integral characteristic of that another science in a certain era, as it includes: symbolic generalisations (formalised components of the theory); picture of the world (model representations, images objects of science); generally accepted in the society of scientists methodological requirements and value orientations; widespread in the scientific community examples of description, explanation, basic solution examples. The scholars, whose scientific activity is based on the same paradigms, rely on the same rules and standards of scientific practice.

The author emphasised that it is essential for the current state of scientific research scientific paradigms reflecting the level of modernity are of interest to sciences, namely: interpretative paradigm and systemic paradigm.

At the current stage of development, the science of the criminal process has potential for the construction of a meta-theory of the criminal process, that is, a scientific paradigm, which should unite the valid theories of the science of the criminal process in a conceptual module of science that will create a meta-theoretical unity that will be based on special ontological and epistemological idealisations and guidelines, what can be an accusative-claim metatheory.

Key words: criminal procedural science, methodology, levels of methodologies, system of methods, paradigm, criminal procedural law, criminal proceedings, pre-trial proceedings, court proceedings, proving.